

І.О. Яременко
(м. Київ)

**ЗЕМСЬКЕ ВЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ГРУПА
(70–80-ті рр. XIX ст.)**

Проаналізовано особливості правового і соціального статусу земського вчителя Російської імперії наприкінці XIX ст. Особливу увагу приділено таким аспектам питання, як умови прийняття на службу, соціально-матеріальні права та переваги, інституційні взаємовідносини із державними органами влади та земським керівництвом і т. ін.

Ключові слова: вчитель, земство, освітня діяльність, Російська імперія, Міністерство народної освіти.

Особливості розвитку шкільної освіти в Україні обумовлюють важливість проведення ефективних реформ, які б спиралися на сучасні педагогічні та управлінські досягнення. Актуальність вказаної проблеми підтверджується об'єктивними обставинами та відповідними громадськими й політичними дискусіями протягом останніх років. Вагоме місце в них займає питання належного фінансування загальноосвітніх навчальних закладів — як матеріально-технічного забезпечення, так і педагогічного складу. Вирішення цього завдання потребує, серед іншого, і вивчення історичного досвіду з метою усунення можливості нехтування суспільно-політичними та культурно-освітніми особливостями вітчизняного континууму. Зважаючи на це, важливим є вивчення земського вчителювання українських губерній Російської імперії, його статусу як окремої соціально-професійної групи протягом перших десятиліть після започаткування земської та освітньої реформ 1864 р. (70–80-ті рр. XIX ст.).

Емпірична база наукового дослідження сформована на основі аналізу достатнього кола джерел (нормативно-правові та підзаконні акти, офіційні звіти інспекторів народних училищ, надруковані у «Повному зібранні законів Російської імперії» та «Журналі Міністерства народної освіти») та історіографічних праць таких дослідників кінця XIX — початку XX ст. як Б. Веселовський¹, О. Тютрюмов², В. Чарнолуський³ та ін.

Проведення у Російській імперії реформ у 1860–1870-х рр., на шляху до модернізації усіх сторін соціально-економічного життя держави, торкнулося й освітньої сфери, зокрема, народної (початкової) освіти. Так, вже на етапі теоретичної підготовки відповідних заходів стала очевидною необхідність не лише простого збільшення кількості навчальних закладів, а й актуалізувалася важливість реформування самої системи початкових шкіл, перш за все, за рахунок якісної зміни її педагогічного складу. У цьому відношенні вже протягом

перших пореформених років став проявлятися неабиякий потенціал новостворених земських установ, які з перших зібрань почали приділяти увагу стану і перспективам розвитку народних училищ. 1867 р. став першим роком, коли вказані установи надали конкретну матеріальну допомогу закладам початкової освіти, що включала три напрямки: підготовка та оплата праці педагогічних кадрів, утримання приміщень шкіл (оренда, опалення, освітлення, ремонт) та закупівля навчальних посібників (перш за все, книг для читання) і канцелярського приладдя для письма.

Таблиця 1

**Народні училища в українських навчальних округах
(станом на 1873 р.)⁴**

Навчальний округ	Загальна кількість народних училищ	Фінансування народних училищ земствами (у руб.)
Київський	2480	89 207 ⁵
Одеський	1177	180 467
Харківський	2397	217 343

Прагнучи перейти від фінансування існуючих церковнопарафіяльних шкіл до створення власних земських, було започатковано, перш за все, створення мережі для підготовки педагогічного персоналу. Зокрема, якщо у 1864 р. підготовка педагогів цілком належала до компетенції міністерських вчительських семінарій, до вже у 1865 р. при п'яти повітових училищах було створено спеціальні педагогічні курси земських вчителів⁶. Суто ж земські вчительські школи та семінарії почали виникати з 1869–1870 рр. (наприклад, Новгородська школа (1869 р.), Рязанське училище (1869 р.), Чернігівська (1870 р.), Московська (1871 р.) та Новоторжська (1871 р.) школи, тощо), тобто після прийняття у 1868 р. так званого закону «Про приватні навчальні заклади» (фактична назва — «Про зміну та доповнення нині діючих узаконень про приватні училища»).

Варто зауважити, що спочатку міністр народної освіти Д. Толстой виступав проти створення земствами власних навчальних закладів. Зокрема, у своїй доповіді імператору Олександру II він зазначав наступне: «надання земствам права готувати вчителів для народу вельми небажано» і «варто було б відхилити клопотання земств про відкриття нових вчительських семінарій, а відкривати їх винятково за рахунок уряду»⁷. Однак, зважаючи на фінансові можливості органів місцевого самоврядування, профільне відомство змінило своє ставлення, ставши при цьому на шлях посилення контролю за їх освітньою діяльністю (див. нижче про умови призначення на посаду земського вчителя).

Вже у 1871 р. міністерство додатково роз'яснило вищезгаданий закон 1868 р. «Про зміну та доповнення нині діючих узаконень про приватні училища» вказавши, що право надавати земствам дозвіл на відкриття навчальних закладів належить місцевому навчально-окружному керівництву⁸. Цей документ сприяв активізації процесу створення земських вчительських семінарій з 1870-х рр.

Характерно, що навчальні програми земських вчительських шкіл були ширші порівняно із урядовими семінаріями і, за словами В. Чарнолуського, на перший план висували не «ремісничу виучку шкільної техніки, а загальну освіту майбутніх вчителів та вчительок»⁹. Однак міністерство народної освіти не було зацікавлене у тому, щоб «давати народним вчителям занадто великий розумовий розвиток, внаслідок якого вони здатні захопитися якими-небудь вищими загальнолюдськими питаннями...» — йшлося у записці Тверських губернських земських зборів. «Багатьом безпечнішою здається така школа, — зазначалося там же, — яка дає своїм вихованцям помірну кількість знань, дисциплінує їх та випускає юнаків обмежено розвинутих, скромних...»¹⁰. Досить швидко основним засобом міністерського впливу стало затвердження нових уставів земських навчальних закладів, відповідно до яких органи місцевого самоврядування позбавлялися можливості впливати на особливості навчально-виховного процесу, тобто, по суті, скеровувати власні фінанси у потрібне русло. Наслідком стала відмова від асигнувань, передача земських шкіл та семінарів міністерству народної освіти або навіть їх закриття. Наприкінці XIX ст. така доля спіткала наступні школи: Московську (1874 р.), Чернігівську (1879 р.), В'ятську (1880 р.), Костромську (1886 р.), Новгородську (1889 р.), Курську (1890 р.), Олонецьку (1892 р.), тощо.

Вагомою проблемою в діяльності початкових народних училищ була також проблема педагогічного складу. Так, у звіті міністра народної освіти Д. Толстого за 1873 р. йшлося: «Вчительський склад початкових народних училищ, подібно до матеріального стану училищ, є також цілком незадовільним, як у якісному, так і кількісному відношенні. Із 11 000 училищ в губерніях Московського, Харківського, Казанського та Одеського округів у 1873 р., за донесеннями інспекторів народних училищ, більше 500 училищ взагалі не мають вчителів; більше 3000 залишилися, за необхідності, з вчителями малограмотними, які випадково потрапили на педагогічний терен і які терпимі лише тому, що їх ніким замінити, та й з інших вчителів лише менша частина може бути визнана задовільною за своїми пізнаннями та умінню вести навчальну справу. При такому становищі, вчительські семінарії, які готують вчителів, що мають належну освіту та знайомі з методами початкової освіти, є суттєво необхідними»¹¹. Зважаючи на це, прискорено відкривалися навчальні заклади для підготовки вчителів народних училищ. Так, станом на 1 січня 1873 р. в Російській імперії діяло 42 вчительські семінарії та школи, з них — 11 утримувалися за рахунок земств (ще дві семінарії відкрилися власне у 1873 р.). Кадрова проблема обумовлювала необхідність і інших способів підготовки вчителів, зокрема, педагогічних курсів, випускниками яких за вказаний рік стали 30 осіб.

На основі наведених даних із офіційного звіту міністра народної освіти Д. Толстого за 1873 р. (див. табл. 2) можна зробити висновок про те, що профільне відомство мало досить обмежені дані про земські вчительські школи та курси. Відтак, доцільно говорити про відсутність належної уваги до тих навчальних закладів, які не фінансувалися із державної казни.

Таблиця 2

Земські вчительські школи та курси в українських навчальних округах (за даними офіційного звіту міністра народної освіти за 1873 р.)

Навчальний округ	Навчальний заклад	Кількість учнів		Фінансування	
		01.01.73	01.01.74	земство	пожертви
Київський	Вчительська земська школа ¹²	183	201	немає даних	
Харківський	Земська вчительська школа	немає даних		немає даних	
	Земські педагогічні курси при Воронізькій гімназії	24	52	3795	–
Одеський	–	–	–	–	–

Ця ситуація почала поступово змінюватися вже з середини 1870-х рр. Зокрема, у 1874 р. було прийнято новий варіант «Положення про початкові народні училища», яке, на відміну від попереднього 1864 р., було покликане реорганізувати центральну систему управління початковою освітою — посилити роль директорів та інспекторів училищ, та, відповідно, послабити вплив училищних рад (які відтепер займалися виключно господарськими та адміністративними питаннями). Окремі статті вказаного документу стосувалися і земських шкіл, зокрема:

– для відкриття земством початкового училища потрібен попередній дозвіл інспектора народних училищ та згода голови повітової училищної ради (така ж процедура закриття у випадку «безладів та шкідливого спрямування навчання») (ст. 10, 11);

– земство має право самостійно встановлювати розмір утримання початкового училища та порядок звітності (ст. 12);

– земство повинно обирати попечителя/попечительку для «завідування» початковим училищем, які затверджувалися та звільнялися губернською училищною радою за поданням повітової училищної ради (в роботі останніх вони мали право брати участь та голосувати при розгляді справ, що стосувалися їх училищ та шкіл) (ст. 14)¹³.

При цьому в «Положенні...» 1874 р. досить нечітко були прописана процедура прийняття на роботу земського вчителя: мова йшла лише про необхідність отримання «дозволу» та «допуску для виконання вчительських обов'язків» від інспектора народних училищ. Після річного випробувального терміну відповідна кандидатура, за наявності позитивного відгуку від того ж інспектора про придатність до педагогічної діяльності, затверджувалася повітовою училищною радою (ст. 18)¹⁴.

З огляду на численні «непорозуміння, які виникають між земськими та громадськими установами з одного боку, та місцевими директорами і інспекторами, з іншого — з приводу порядку заміщення вчительських вакансій у початкових народних училищах» Міністерство народної освіти 3 травня 1875 р. видало відповідний роз'яснювальний циркуляр. Основний зміст документу, який стосувався земських вчителів, зводився до наступного:

1) право пошуку та відбору кандидатів на посади вчителів належить, перш за все, земствам як засновникам шкіл, а потім — інспекторам народних училищ;

2) право надавати дозвіл та допуск до виконання вчительських обов'язків належить винятково інспекторам народних училищ (однак, якщо саме інспектор підібрав відповідну кандидатуру, то додатково потрібна була згода земства);

3) право затверджувати на посаді осіб, допущених до виконання вчительських обов'язків, належить повітовим училищним радам¹⁵.

Таким чином, вказаний вище циркуляр, деякою мірою, розширив права земств (як засновників шкіл та установ, що їх утримують) стосовно підбору педагогічних кадрів, однак остаточне рішення про призначення та затвердження належало до компетенції інспекторів народних училищ та училищних рад, які контролювалися профільним міністерством.

У другій половині 1870-х рр. досить актуальною залишалася проблема якісної підготовки вчителів для земських шкіл. Прагнучи ліквідувати відповідний кадровий дефіцит Полтавська губернська земська управа розробила проект створення особливих педагогічних курсів. Необхідність у них була обумовлена, з одного боку, відсутністю належної кількості осіб із спеціальною педагогічною освітою, а з іншої — відсутністю досвіду та підготовки у осіб із середньою освітою. Відтак, тривале засвоєння ними методів та способів викладання емпіричним шляхом, з огляду на їх відносну чисельність (порівняно із кадровим дефіцитом), управа планувала нівелювати за рахунок попередньої підготовки на педагогічних курсах¹⁶. Однак, зважаючи на опір зі сторони міністерства, яке намагалось мінімізувати повноваження земства в управлінні курсами, проект не було реалізовано.

Активізація діяльності революційного народництва з другої половини 1870-х рр. та поширення відповідних ідей в навчальних закладах обумовила прийняття 8 лютого 1880 р. циркуляру міністра народної освіти, який дещо змінював процедуру призначення на посаду вчителя народного училища. Зокрема, особа, яка не пройшла повний курс навчання у вищому або середньому навчальному закладі мала право викладати у земських школах (та інших подібних установах) лише із дозволу попечителя округу. При цьому останні були зобов'язані забезпечувати збір «детальних відомостей про цих осіб від керівників навчальних закладів... та від місцевих губернаторів»¹⁷. Варто вказати, що до цього (у 1874–1880 рр.) існував механізм внесення «спеціальних відміток до документів» тих вихованців, які достроково виключалися із навчальних закладів.

На прикладі окремих земств українських губерній можна простежити особливості їх ініціатив щодо розвитку системи початкової освіти, підготовки вчительських кадрів, їх матеріального забезпечення.

Характерною у цьому відношенні є діяльність земств Зміївського повіту Харківської губернії (повітова земська управа була створена у 1865 р.). Так, станом на 1867 р., коли вказані місцеві установи отримали повноваження щодо управління народною освітою, у регіоні налічувалося 36 шкіл та близько 1200 учнів. При цьому «вчителями були переважно напівграмотні солдати,

писарі, селяни, які задовольнялися вельми нікчемною винагородою найчастіше лише за навчальні місяці... Вчителі запрошувалися товариствами, для яких дшевізна була головною умовою придатності вчителя... Про напрям шкільної освіти не могло бути і мови, оскільки самі вчителі, зважаючи на ступінь їх розвитку, не могли і підозрювати про можливість існування якогось напрямку [навчання], коли їх справа просто навчати грамоті»¹⁸.

Відтак, одним із ключових напрямів освітньої діяльності Зміївського повітового земства стало підвищення якості педагогічного складу — вчителі, які не відповідали вимогам були відразу замінені на більш кваліфікованих спеціалістів. Підготовка останніх здійснювалася на короткотривалих педагогічних курсах у Змієві (суч. районний центр Харківської обл.). У цілому, місцеве земство за 25 років своєї діяльності (1865–1889 рр.) асигнувало на потреби народної освіти 124 594,67 руб.¹⁹

Таблиця 3

**Народні училища у Зміївському повіті Харківської губернії
(станом на 1885 р.)²⁰**

Училище ²¹	Дата відкриття	Земський вчитель	Річний оклад (руб.)	Кількість учнів
1	2	3	4	5
Верхньобишкінське	1882	Бухаріна А.	150	30
Берецьке 1-ше	1860	Лебединський І.	240	74
Берецьке 2-ге	1883	Склярова Є.	150	35
Єфремівське	1881	Урюпіна С.	240	50
Борчанське	— ²²	Сукачев П.	200	34
Іванівське	1883	Арендт Ю.	200	56
Введенське	1878	Лазаревська М.	150	54
Волохоярське	1862	Орел П.	180	51
Бригадирівське	1883	Яновська О.	150	60
Яковенківське	1884	Жуковська М.	150	35
Замостянське	1862	Федюшин М.	240	64
Зідьківське	1880	Кипарисов М.	240	43
Зароженське	1860	Василевська М.	160	78
Тетлежське	1878	Лісовиков А.	120	71
Соколівське	1879	Тимофєєв П.	180	70
Коробчанське	1862	Олександров Г.	180	120
Граківське	1874	Нечаєва Г.	160	52
Малиновське	1879	Мигулін І.	180	85
Моспанівське	—	Каростелєв Я.	150	48
Леб'яженське	—	Журавльова Н.	180	35

1	2	3	4	5
Лиманівське	–	Єгоров Г.	180	40
Черкаськобишкінське	1876	Батавріна В.	180	30
Мотузівське	1880	Курасовська Ю.	192	41
Лигівське	1868	Щербина І.	192	61
Новоандріївське	1865	Кгаєвська М.	180	66
Геніївське	–	Тертичникова О.	150	40
Скрипаєвське	1865	Гурський П.	180	50
Гнилицьке	1883	Васильківський В.	100	28
Новоборисоглібське	–	Бугайов Д.	240	110
Пришибське	–	Луценкова В.	160	65
Новосерпухівське	1860	Воскобійникова З.	180	89
Лагерське	–	Радіонов А.	204	42
Вербівське	1870	Жданова П.	150	42
Борщевське	–	Яновська О.	150	60
Отрадівське	1880	Лукіна О.	–	26
Охоченське	1875	Філонович З.	200	56
Ленівське	–	Лейко К.	240	65
Чорнокам'янське	–	Лук'янова С.	180	35
Преображенське	1840	Курасовська А.	200	33
Таранівське	1841	Зозуля І.	220	72
Чугувське	1861	Кобизев А.	180	115
Зачугівське	1870	Ястремська Н.	120	50
Осинівське	1873	Логвінов П.	180	87
Кам'яноярutzьке	1868	Забудська О.	200	53
Старопокровське	1883	Переверзева П.	150	28
Шебелинівське	1858	Бортнікова Л.	204	60
Лозовенківське	1874	Корнієнко Ф.	150	49
Михайлівське	1874	Цингері К.	180	51

На основі наведених даних (див. табл. 3) можна зробити обґрунтований висновок про те, що рівень оплати праці земських вчителів не завжди залежав від кількості учнів, а в цілому відповідав фінансовим можливостям місцевих земських установ. Вказана тенденція була характерною не лише для Зміївського повіту, а й загалом для усіх українських губерній.

Досить активною була освітня діяльність земств Полтавської губернії. Зокрема, станом на 1882 р. в регіоні діяло 485 земських шкіл. При цьому на утримання навчальних закладах у тому ж році було виділено 129 467 руб. (частина цієї суми асигнувалася на церковнопарафіяльні школи та міністерські

народні училища). Звичайною практикою була діяльність педагогічних курсів та проведення з'їздів для народних вчителів, а з 1890 р. — більшість повітових земств Полтавської губ. почала організовувати у канікулярний період курси садівництва та городництва для сільських педагогів²³.

Практика проведення земських курсів стала досить поширеною по усій території Російської імперії вже з 1870-х рр. Спочатку вони мали несистемний характер і мали форму короткотривалого, кількадечного ознайомлення вчителів із поширеними методами навчання. Більш організованого вигляду курси-з'їзди набули після розробки їх теоретичних засад відомим педагогом та земським діячем Катеринославської губернії М. Корфом (1834–1883 рр.).

Таблиця 4

Проведення земствами українських губерній вчительських курсів-з'їздів²⁴

Губернія	Дата проведення	Населений пункт
Катеринославська	1867–1869	Нескучное, Олександрівський повіт
	1870	Гуляйполе, Олександрівський повіт
Херсонська	1870	Херсон
	1871	Злин, Єлисаветградський повіт
	1872	Херсон
	1873	Єлисаветград (суч. Кіровоград)
	1874	Херсон
Полтавська	1870	Сміле, Роменський повіт
	1874	Лубни, Кобеляки
	1875	Кобеляки, Ромни
	1876	Переяслав, Лубни, Ромни, Миргород
	1877	Гадяч, Костянтиноград
	1878	Лубни
	1879	Зіньків, Кобеляки, Ромни, Золотоноша
	1880	Кременчук, Лубни
Харківська	1873	Лебедин, Вовчанськ
	1878	Мерефа, Харківський повіт
	1879	Григорівка, Харківський повіт
	1880	Харків
	1883	Зміїв
	1884	Харків
Чернігівська	1872	Чернігів
	1873	Ніжин
	1874	Ніжин

На основі даних таблиці 4 можна зробити висновок про досить активну практичну реалізацію земствами власних планів щодо підвищення якості початкової освіти за рахунок більш ефективної підготовки педагогічного складу. Саме щорічні курси/з'їзди стали вагомим засобом виконання цього завдання. Характерними у цьому відношенні є педагогічні курси вчителів Миргородського, Полтавського та Зіньківського повітів (Полтавська губ.), проведені у 1881 р. в Миргороді. Зокрема, загальна кількість їх учасників склала 36 осіб, які поділившись на три групи (молодша, середня та старша), ознайомилися та вивчали тогочасні новітні методи навчання. Програма курсів передбачала щоденне проведення практичних уроків та їх теоретичний аналіз. Подібно до цього, тоді ж (у 1881 р.) були організовані курси в Гадячі (27 вчителів, 11 кандидатів на посади з Гадяцького, Лохвицького і Роменського повітів) та Кременчуці (50 учасників з Кременчуцького та Золотоніського повітів)²⁵.

Аналізуючи процес формування земського вчительства як окремої соціально-професійної групи необхідно вказати на таку особливість міністерської кадрової політики як пріоритетний вибір жінок при призначенні на відповідні посади. Про це свідчить циркуляр попечителям навчальних округів від 27 вересня 1882 р. в якому були обґрунтовані відповідні міркування. Зокрема, вказувалося, що «вчительки початкових народних училищ виявляються в деяких відношеннях більш придатними для заміщення викладацьких посад в цих училищах порівняно із вчителями. Так, незадоволення власною долею та бажання змінити її, яке часто зустрічається серед вчителів, взагалі не є відмінною рисою вчительок, по тій причині, що перед жінкою відкрито набагато менше доріг, ніж перед чоловіком, і в їх [чоловічому] середовищі викладання у народній школі є гіршим... Окрім більшої прихильності до свого покликання, вчительки, у більшості випадків, віддають перевагу більш лагідному, терплячому спілкуванню із учнями, звичці до порядку та охайності...»²⁶. При цьому здатність педагогів-чоловіків підтримати за необхідності сувору дисципліну, відзначалася у документі як їх єдина перевага над жінками-педагогами.

Насамкінець, аналізуючи процес формування земського вчительства в українських губерніях Російської імперії як окремої соціально-професійної групи, варто узагальнено розглянути питання щодо чисельності вказаної категорії населення протягом досліджуваного періоду. Зважаючи на складність відповідних підрахунків та постійне розширення мережі початкових навчальних закладів, за максимально близький до дійсного нами був взятий показник чисельності земських шкіл. Його вірогідність обумовлена тим, що зазвичай одній школі відповідав один вчитель (в окремих, однак нечисленних випадках, вчителю допомагав помічник). Підтвердження цього наведено вище у табл. 3. Відтак, наведена у табл. 5 кількість земських шкіл в цілому відповідає чисельності вчительського складу.

Аналізуючи дані, наведені у табл. 5 варто враховувати факт існування, додатково до вказаних земських шкіл, інших початкових навчальних закладів, наприклад, церковнопарафіяльних шкіл, міністерських та приватних народних училищ. У цілому, чисельність земських вчителів українських губерній за період 1877–1898 рр., з певною долею умовності, зросла з понад 1,3 тис. осіб до понад

3,2 тис. (відповідне число дещо занижене за рахунок відсутності узагальнених даних про школи, де були або посади помічників вчителів або працювало два вчителі).

Таблиця 5

Кількість земських шкіл в українських губерніях²⁷

Губернія	Повіт	Кількість земських шкіл	
		у 1877 р.	у 1898 р.
Катеринославська	Катеринославський	35	61
	Олександрівський	39	73
	Бахмутський	31	60
	Верхньодніпровський	26	43
	Маріупольський	48	85
	Новомосковський	25	31
	Павлоградський	30	47
	Слов'яносербський	19	48
Полтавська	Полтавський	26	53
	Гадяцький	29	46
	Зіньківський	20	38
	Золотоніський	22	55
	Кобеляцький	17	42
	Костянтиноградський	41	80
	Кременчуцький	36	53
	Миргородський	21	48
	Лубенський	–	39
	Лохвицький	19	68
	Переяславський	18	40
	Пирятинський	–	66
	Прилуцький	28	50
Роменський	24	52	
	Хорольський	28	79
Таврійська	Сімферопольський	4	20
	Бердянський	83	151
	Дніпровський	34	66
	Євпаторійський	–	10
	Мелітопольський	–	112
	Перекопський	4	11
	Ялтинський	–	13
	Феодосійський	–	28

Губернія	Повіт	Кількість земських шкіл	
		у 1877 р.	у 1898 р.
Харківська	Харківський	37	51
	Охтирський	17	25
	Богодухівський	20	29
	Зміївський	–	52
	Ізюмський	39	49
	Куп'янський	37	59
	Валківський	–	24
	Вовчанський	33	73
	Лебединський	20	36
	Старобільський	61	70
	Сумський	25	42
Херсонська	Херсонський	28	123
	Одеський	21	59
	Олександрійський	19	65
	Ананьївський	33	56
	Єлисаветградський	53	81
	Тираспольський	26	26
Чернігівська	Чернігівський	15	56
	Борзнянський	22	54
	Глухівський	30	47
	Городнянський	11	40
	Козелецький	–	38
	Конотопський	–	30
	Кролевецький	21	43
	Мглинський	7	29
	Новозибківський	–	43
	Новгород-Сіверський	–	51
	Ніжинський	–	43
	Остерський	16	31
	Сосницький	21	43
	Стародубський	22	37
Суразький	5	26	
ЗАГАЛОМ		1346	3199

Таким чином, на основі наведених даних можна впевнено зробити висновок про те, що протягом перших двох десятиліть після створення земських установ та надання їм повноважень щодо відкриття початкових навчальних закладів в українських губерніях (та й загалом на тій території Російської імперії, де існували земства) сформувалася окрема соціально-професійна група — земське вчителство, яку, перш за все, вирізняли ряд характерних та загальних ознак:

1) наявність організаційно оформленої координуючої основи для перебування в межах єдиної соціально-професійної групи — земських установ, які забезпечували професійну підготовку (вчительські земські школи, семінарії, канікулярні курси та з'їзди) та матеріальне утримання (залежно від можливостей конкретного земства);

2) спільна і відокремлена участь в організації навчально-виховного процесу в тих народних училищах, які були підпорядковані земствам (у фінансовому та адміністративно-господарському відношенні) і можливість, за рахунок цього, вирізнення земського вчителства від інших педагогічних груп;

3) інтенсивна внутрішня групова взаємодія (чітко простежується на прикладі обміну професійним досвідом під час педагогічних курсів/з'їздів) та відповідна самоідентифікація;

4) державне визнання на законодавчому (підтверджується нормативно-правовими актами, насамперед, міністерськими указами та циркулярами) та громадське на повсякденно-побутовому рівнях²⁸.

Загалом же існування земського вчителства відображає тогочасні закономірності розвитку суспільства, а саме — назрілу необхідність кардинальної зміни структури функціонування початкових навчальних закладів та принципів організації в них навчально-виховного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Веселовский Б.* История земства за сорок лет: в 4 т. — Т. 1: Бюджет. — Медицина. — Общественное призрение. — Народное образование. — Систематический указатель литературы по земским вопросам. — М.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. — 724 с.

² *Тютрюмов А.М.* Обзор мероприятий земств по народному образованию за 25-ти летний период времени // Русская школа. — 1891. — № 7/8. — С. 176–196.

³ *Чарнолуский В.* Земство и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования. Формы, типы, результаты и очередные задачи земского хозяйства и земских учреждений в этой области. В 2-х ч. — Часть первая. — СПб.: Типография М.А. Александрова, 1910. — 186 с.

⁴ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1873 год // Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП). — Т. CLXXX. — 1875 (июль). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. — С. 163.

⁵ Вказана сума стосується лише витрат на однокласні народні училища. При цьому варто враховувати те, що у Київській, Подільській та Волинській губерніях земських установ не існувало до 1911 р.

⁶ *Чарнолуский В.* Указ. соч. — С. 30.

⁷ Цит. за: *Сергеенкова В.В.* Проблема подготовки учительских кадров для начальных школ в политике российского правительства (вторая половина 60-х — 70-е гг. XIX в) // *Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей / Редкол: О.А. Яновский (отв. ред.) и др.* — Мн.: БГУ, 2004. — Вып. 1. — С. 107.

⁸ *Чарнолуский В.* Указ. соч. — С. 36.

⁹ Там же. — С. 37.

¹⁰ Там же. — С. 40.

¹¹ Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения... — С. 168.

¹² Дані про кількість учнів стосуються вчительської земської школи та вчительської семінарії.

¹³ По проекту нового Положения о начальных народных училищах (№ 53 574) // *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ).* — Собр. 2-е. — Т. XLIX (1874). — Отд. 1-е. — СПб., 1876. — С. 836–837.

¹⁴ Там же. — С. 837.

¹⁵ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке определения преподавателей в начальные училища // *ЖМНП.* — Т. CLXXX. — 1875 (июль). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. — С. 114–115.

¹⁶ *Чарнолуский В.* Указ. соч. — С. 51.

¹⁷ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о мерах к ограждению начальных народных училищ от неблагонадежных преподавателей // *ЖМНП.* — Т. ССVIII. — 1880 (март). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. — С. 12.

¹⁸ Краткий очерк 25-ти летней деятельности Змиевского земства, 1865–1889 / Составил П. Волкодаев. — Харьков: Тип. М.Ф. Зильберга, 1890. — С. 12.

¹⁹ Там же. — С. 15.

²⁰ Складено на основі: Народные училища Змиевского земства в 1885 году. — Харьков: Тип. М. Зильберга, 1885. — С. 2–20.

²¹ Перелік училищ подано відповідно до алфавітного порядку назв волостей Чугувського повіту, в яких вони розташовані. В Гуляйпільській волості, яка не включена до таблиці, існувала лише церковнопарафіяльна школа.

²² Цей символ означає відсутність даних.

²³ Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год: Краткий очерк / Сост. С.Н. Велецкий. Изд. Полтавского сельскохозяйственного о-ва. — Полтава: Типо-Лит. Л. Фришберга, 1894. — С. 107, 112.

²⁴ Складено на основі звітів губернських земських управ.

²⁵ Педагогические курсы учителей и учительниц начальных народных училищ в гг. Миргороде, Гадяче и Кременчуге в 1881 г. // *ЖМНП.* — Т. ССXXIV. — 1882 (ноябрь). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1882. — С. 37–60.

²⁶ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о пригодности учительниц для замещения преподавательских должностей в начальных народных училищах // *ЖМНП.* — Т. ССXXIV. — 1882 (ноябрь). — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1882. — С. 12.

²⁷ *Веселовский Б.* История земства за сорок лет: в 4 т. — Т. 1... — С. 715–719.

²⁸ Дет. про правовий статус земських вчителів та ставлення до них з боку селянства див.: *Яременко І.О.* Соціально-правовий статус земського вчителя Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич.* — К.: ВІР УАН, 2013. — Вип. 77 (№ 10). — С. 36–39.

Стаття надійшла до редколегії 05.12.2013.

**ЗЕМСКОЕ УЧИТЕЛЬСТВО УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ
ИМПЕРИИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ГРУППА
(70–80-е гг. XIX в.)**

Проанализированы особенности правового и социального статуса земского учителя Российской империи в конце XIX ст. Особое внимание уделено таким аспектам вопроса, как условия приема на службу, социально-материальные права и преимущества, институциональные взаимоотношения с государственными органами и земским руководством и т. д. Также констатировано незащищенность и недостаточную урегулированность их правового статуса.

Ключевые слова: учитель, земство, образовательная деятельность, Российская империя, Министерство народного просвещения.

**ZEMSKI TEACHER OF THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN
EMPIRE AS SOCIO-PROFESSIONAL GROUP (70–80 years of XIX century)**

Features of the legal and social status of teachers sheriff Russian Empire in the late XIX centuries analyzed. Focuses on the conditions of employment, relationship to leadership. Defined insecurity and inadequate regulation of their legal status.

Keywords: the teacher, zemstvo, educational activity, Russian Empire, Ministry of National Education.